

Wstęp

Tadeusz Barucki, architekt i wybitny badacz architektury, przeprowadził w latach 80. XX wieku wywiady z ludźmi związanymi z branżą, głównie architektami, którzy w swoim życiu zawodowym doświadczyli socrealizmu – w bardzo różny sposób. Tworzyli jego podstawy ideowe (Edmund Goldzamt, Stefan Tworkowski, Ryszard Karłowicz), oceniali projekty (Zygmunt Skibniewski, Aleksander Wolski), byli decydentami w ministerstwach i partii (Roman Piotrowski, Aleksander Wolski, Jerzy Bogusz), pracownikami dydaktycznymi (Jerzy Hryniewiecki, Jacek Nowicki), badaczami (Adam Kotarbiński), ale także projektowali w zgodzie z jego zasadami (Henryk Buszko, Stanisław Janowski, Waław Kłyszewski, Eugeniusz Wierzbicki, Jacek Nowicki, Janusz Ingarden, Stanisław Juchnowicz, Hanna Adamczewska-Wejchert i Kazimierz Wejchert) lub mu się sprzeciwiali (Zbigniew Ihnatowicz, Jerzy Wierzbicki). Rozmowy te są cennym źródłem informacji o okresie w architekturze polskiej, który mimo licznych publikacji wciąż nie jest w pełni rozpoznany. Niewiele wiadomo o mechanizmach, które wykorzystywano do wprowadzania doktryny w życie, równie mało o architektach, pracownikach uczelni i biur projektowych, studentach będących częścią systemu mającego na celu ugruntowanie tej doktryny w praktyce projektowej i realizacyjnej, ale przede wszystkim niewiele wiadomo o postawach uczestników tych procesów.

Głównym celem książki jest prezentacja wspomnianych wywiadów. Rozmówcami Tadeusza Baruckiego byli w kolejności alfabetycznej: Hanna Adamczewska-Wejchert i Kazimierz Wejchert, Jerzy Bogusz, Henryk Buszko, Edmund Goldzamt, Jerzy Hryniewiecki, Zbigniew Ihnatowicz, Janusz Ingarden, Stanisław Jankowski, Stanisław Juchnowicz, Ryszard Karłowicz, Waław Kłyszewski, Adam Kotarbiński, Zaslław Malicki, Jacek Nowicki, Roman Piotrowski, Zygmunt Skibniewski, Stefan Tworkowski, Eugeniusz Wierzbicki, Jerzy Wierzbicki oraz Aleksander Wolski. Wywiady zostały nagrane na taśmy magnetofonowe i złożone przez Tadeusza Baruckiego w Archiwum Zarządu Głównego Stowarzyszenia Architektów Polskich. Dzięki życzliwości wieloletniej opiekunki tego zbioru Pani Bożeny Drygas oraz władz Stowarzyszenia zostały mi one udostępnione. Środki finansowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach umożliwiły pozyskanie praw autorskich do ich publikacji.

Tematem rozmów Tadeusza Baruckiego był, ogólnie mówiąc, socrealizm, kierunek w sztuce polskiej, oficjalnie wprowadzony przez władze państwowe

w 1949 r. Poprzedzał go okres zapoczątkowania odbudowy Polski, przy czym z przyczyn ideologicznych najbardziej koncentrowano się na restytucji Warszawy. Władze nie narzucały w tym czasie sposobu realizacji zadania, architekci kontynuowali zazwyczaj przerwane przez wojnę dzieło modernizmu. Działania ułatwiło upaństwowienie gruntów, a urbanistyka i architektura zostały włączone do planowania gospodarczego. Przez dwa lata przygotowywano grunt pod to, co w końcu wydarzyło się w 1949 r. Za przełomowy moment w polityce kulturalnej państwa uważa się IV Zjazd Związku Zawodowego Literatów Polskich w Szczecinie w styczniu 1949 r., podczas którego realizm socjalistyczny został narzucony przez władze komunistyczne jako obowiązująca metoda twórcza i zaaprobowany przez delegatów zreorganizowanego wtedy na wzór radziecki związku¹. Dla architektów kluczowym momentem stała się Krajowa Partyjna Narada Architektów w czerwcu 1949 r., na której podpisano rezolucję określającą nowy kierunek twórczości². Głównymi тезami stały się: walka socjalizmu z imperiaлизmem znajdującą odzwierciedlenie w architekturze, konieczność przyjęcia przez architektów nowej postawy twórczej i włączenie się w tę walkę, potępienie dotychczasowych kierunków – formalizmu, konstruktywizmu i „wąsko pojętego tradycjonalizmu” jako przejawów „burżuazyjnego kosmopolityzmu”, „urbanistyki anglosaskiej” i „superurbanistycznej doktryny corbusierowskiej”. Architektura od tej pory miała być „bronią ideologiczną Partii, czynnikiem wychowania socjalistycznego mas [...], odzwierciedlając ideowe bogactwo epoki budowy socjalizmu, utworzyć formy narodowe, bliskie i zrozumiałe dla ludu”³. Drogą było „wzbogacenie skali”, wykorzystanie i rozwinięcie dziedzictwa kultury polskiej oraz synteza sztuk – architektury, rzeźby i malarstwa. Podsumowanie zawarto w akapicie:

Krajowa Partyjna Narada Architektów zobowiązuje członków Partii do podjęcia walki o przełom w naszej twórczości architektonicznej, o realizację architektury socjalistycznej, do walki przeciw kosmopolityzmowi, konstruktywizmowi,

1 B. Fijałkowska, *Polityka i twórcy (1948–1959)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 102.

2 *O polską architekturę socjalistyczną. Materiały z Krajowej Partyjnej Narady Architektów odbytej w dniu 20–21.VI.1949 r.*, oprac. J. Minorski, Państwowe Wydawnictwa Techniczne, Warszawa 1950, s. 194–198; *Rezolucja Partyjnej Narady Architektów*, „Trybuna Ludu” 23.06.1949, nr 171, s. 3.

3 *Rezolucja Krajowej Partyjnej Narady Architektów w dniu 20–21 czerwca 1949 roku w Warszawie*, „Architektura” 1949, nr 6–8, s. 162.

formalizmowi, do walki o twórcze nawiązanie do wielkiej spuścizny architektonicznej polskiej i światowej⁴.

Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej uchwaliło czerwcową rezolucję podczas zjazdu swojej Rady 20 listopada 1949 r.

Stopniową implementację socrealizmu umożliwiło upaństwowienie biur projektowych, wprowadzenie regulacji ułatwiających kontrolę nad szkolnictwem wyższym, konkursami, wystawami i stowarzyszeniami, wreszcie nad procesem zatwierdzania projektów przez różne komisje. Wybrani twórcy jeździli do ZSRR, by uczyć się socrealizmu, przyjmowano także rewizyty delegacji architektów radzieckich.

Najważniejszym ośrodkiem architektonicznym było miasto stołeczne Warszawa, siedziba centralnych władz państwowych i partyjnych. W okresie stalinowskim rozstrzygający głos w sprawach architektonicznych miał prezydent Bolesław Bierut, który bardzo mocno się w nie angażował. Otaczał się „zabytkowiczami” z Janem Zachwatowiczem i Piotrem Biegańskim na czele oraz grupą zaufanych i cenionych przez niego architektów, wśród których wyróżniał naczelnego architekta Warszawy Józefa Sigalina i Edmunda Goldzamta. Realizatorzy największych i najbardziej prestiżowych warszawskich inwestycji tworzyli dość wąskie grono: Romuald Gutt, Helena i Szymon Syrkusowie, Bohdan Pniewski, Bohdan Lachert, Zygmunt Skibniewski, Zygmunt Stępiński, Jan Knothe, Stanisław Jankowski, Stanisław i Barbara Brukalscy, warszawskie Tygrysy, czyli Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński i Eugeniusz Wierzbicki, Marek Leykam oraz Roman Piotrowski, stojący na czele resortu budownictwa.

Rozpad socrealizmu w architekturze rozpoczął się w Związku Radzieckim: podczas Ogólnokrajowej Narady Budowlanych w Moskwie w grudniu 1954 r. przywódca ZSRR Nikita Chruszczow skrytykował jego aspekt ekonomiczny. Jego wystąpienie wydrukowano w Polsce na początku 1955 r., a w branżowym czasopiśmie „Architektura” ukazało się jego streszczenie. W następnym roku, 26–28 marca 1956, w Warszawie zorganizowano Ogólnopolską Naradę Architektów, na której ostatecznie potępiono socrealizm w urbanistyce i architekturze. Sekretarzem spotkania był Tadeusz Barucki.

Poza nielicznymi przypadkami rozmówcami Tadeusza Baruckiego byli ludzie reprezentujący warszawskie środowisko architektoniczne i dlatego poprzez ich wspomnienia uzyskujemy obraz nieco jednostronny, często zawężony do

4 Ibidem.

wydarzeń stołecznych⁵. Rzecz jasna, w Warszawie podejmowano decyzje w wielu kwestiach istotnych dla całej Polski, a tutejsze realizacje stawały się wzorcami, należy jednak pamiętać, że uwarunkowania polityczno-gospodarczo-społeczne takich ośrodków, jak Wrocław, Kraków, Gdańsk, Łódź, były zróżnicowane, co przekładało się na odmienne warunki rozwoju twórczości architektonicznej i zapewne nieco inne reakcje architektów na narzuconą formułę. Te kwestie wymagają dalszych badań – już prowadzonych przez naukowców z różnych instytucji, m.in. krakowskiego Instytutu Architektury, Narodowego Instytutu Architektury i Urbanistyki w Warszawie, Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk czy Muzeum Architektury we Wrocławiu.

Większość rozmówców Tadeusza Baruckiego należała do jednego pokolenia urodzonych około 1910 r., którzy w sposób świadomy doświadczyli okropieństw II wojny światowej. Niektórzy z nich jeszcze przed rokiem 1939 zetknęli się z antysemityzmem i antykomunizmem. Łączyło ich również wykształcenie i praktyka zawodowa – poza nielicznymi wyjątkami byli wychowankami polskich politechnik, tych samych profesorów. Dorastali w podobnych realiach politycznych, gospodarczych i społecznych.

Wywiady zostały przeprowadzone w bardzo specyficznym momencie transformacji ustrojowej Polski. Rok 1989 to obrady Okrągłego Stołu, porażka PZPR w wyborach czerwcowych, objęcie funkcji premiera przez przedstawiciela NSZZ „Solidarność” Tadeusza Mazowieckiego i nowelizacja Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁶. Ówczesna sytuacja osobista rozmówców Tadeusza Baruckiego była zróżnicowana. Niektórzy, pomimo zaawansowanego wieku, nadal byli aktywni zawodowo (Goldzamt, Buszko, Nowicki), inni od wielu lat przebywali na emeryturze, a ich stan zdrowia pogarszał się (Piotrowski czy Tworkowski). Twórcy i funkcjonariusze kierunku opowiadali swoje historie w momencie, kiedy upadający komunizm i socrealizm zostały powszechnie potępione. To skłaniało ich raczej do przyjmowania postawy obronnej – uwidaczniał się swoisty „syndrom obłożonej twierdzy”. Większość z nich już raz przyznała się do klęski – stało się to w 1956 r., kiedy niemal wszyscy złożyli samokrytykę, dzięki czemu mogli później, przynajmniej oficjalnie, nadal dobrze funkcjonować w środowisku zawodowym. Inaczej było z tymi, którzy projektowali obiekty

5 W tym miejscu chciałabym podziękować dr. Michałowi Wiśniewskiemu za cenne uwagi zawarte w jego recenzji.

6 A. Dudek, Z. Zblewski, *Utopia nad Wisłą. Historia Peerelu*, Wydawnictwo Szkolne PWN, „Park”, Warszawa 2008, s. 305–341.

socrealistyczne – ci zazwyczaj nie przyznawali się do błędów i udawali, że to, co robili, nie miało nic wspólnego z narzuconym kierunkiem. „To nie był żaden socrealizm” – twierdzili, jak Jerzy Gottfried, o niewątpliwie socrealistycznym Domu Metalowca w Świętochłowicach⁷. Oni również zostali rozgrzeszeni przez środowisko, zgodnie z biblijną maksymą: „Kto jest bez winy, niechaj pierwszy rzuci kamień”. Tej grupie w roku 1989, pomimo transformacji ustrojowej, nadal trudno było się przyznać do konformistycznych postaw i udziału w tworzeniu nie zawsze dobrej architektury.

Upadający komunizm w tle wywiadów to niewątpliwie bardzo istotna kwestia, podobnie jak zmiana podejścia do socrealizmu i jego powolne przewartościowywanie. Kierunek ten po 1956 r. jawił się jako obszar pusty, zamknięty rozdział, o którym należało zapomnieć, a twórczość tego okresu była surowo oceniana jako nie-sztuka lub po prostu zła sztuka⁸. Koniec lat 70. XX wieku przyniósł zmianę – rozpoczęto badania nad socrealizmem jako dziedziną twórczą, pełnoprawnym kierunkiem historii sztuki. W 1979 r. w Galerii Letniej Muzeum Kazimierza Dolnego odbyła się wystawa „Malarstwo kształtowania się władzy ludowej w Polsce 1949–1955”, a w 1980 r. na łamach „Sztuki” opublikowano artykuły Stefana Morawskiego, Teresy Kostyrko i Anny Zeidler na jej temat⁹. Na 1982 r. zaplanowano otwarcie w Muzeum Narodowym w Warszawie wystawy „Oblicza socrealizmu”, jednak ze względu na wprowadzenie stanu wojennego odbyła się ona dopiero w roku 1987. Jej pokłosiem był drugi numer „Sztuki” z 1988 r., gdzie w artykule wprowadzającym Andrzej Skoczylas zaapelował o rzetelne podejście do tego tematu oraz odejście od afektywnych i związanych z propagandą partyjną ocen moralnych¹⁰. W 1984 r. odbyła się sesja Stowarzyszenia Historyków Sztuki zatytułowana „Sztuka polska po 1945 roku”, a jednym z tematów była refleksja naukowa nad socrealizmem jako zjawi-

7 A. Syska, *To nie był żaden socrealizm*, w: *Socrealizmy i modernizacje*, red. A. Sumorok, T. Zaluski, Akademia Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego, Łódź 2017, s. 99–117.

8 L. Nader, *Co za wstyd! Historiografia o socrealizmie w latach 80. (case study)*, w: *Utracone dziedzictwo. Sztuka polska lat 80.*, red. K. Sienkiewicz, Muzeum Sztuki Nowoczesnej, Warszawa 2011, s. 86–101.

9 S. Morawski, *Utopie i realia*; T. Kostyrko, *Realizm socjalistyczny – o niektórych źródłach jego niepowodzeń*; A. Zeidler, *Malarstwo realizmu socjalistycznego – tradycja czy historia?*, „Sztuka” 1980, nr 3/7, s. 17–28.

10 A. Skoczylas, *Po latach*, „Sztuka” 1988, nr 2, s. 1, 46–47; Z. Rohozińska, *Kto się boi Krajewskich? Narodziny dyskursu antykomunistycznego w polskim polu sztuki lat 80.*, „Artium Questiones” 2024, nr 23, s. 221.

skiem, które wymagało rewizji i przemyslenia. Podjęli ją m.in. Andrzej Turowski („Polska idea”), Wojciech Włodarczyk („Nowoczesność i jej granice”) i Waldemar Baraniewski („Wobec realizmu socjalistycznego”). W środowisku łódzkim również zainteresowano się tą problematyką, co przyniosło szereg interesujących opracowań, jak artykuł Krzysztofa Stefańskiego z 1982 r. o architekturze tego okresu¹¹. W 1986 r. opublikowano książkę *Socrealizm. Sztuka polska w latach 1950–1954* Wojciecha Włodarczyka – jedyne syntetyczne ujęcie tego tematu.

Pomimo badań i apelów o rzetelność badań *sine ira et ratio* dominowały głosy krytyczne i jednostronność ocen. Sytuacja polityczna i gospodarcza w Polsce lat 80. (strajki, kryzys gospodarczy, stan wojenny) spowodowała wzrost napięć społecznych, ale również chęć podejmowania niemożliwych do tej pory rozliczeń z przeszłością. Pojawił się rozliczeniowy stosunek do okresu socrealizmu. Za Wojciechem Włodarczykiem i Andą Rottenberg zaczęto go postrzegać jako kluczowe doświadczenie kultury i sztuki, które oddziaływało na ich rozwój po 1955 r. Zofia Rohozińska pisała:

Od roku 1987 następuje radykalna zmiana. Totalna dyskredytacja socrealizmu i wszystkiego, co z nim związane, czyli przede wszystkim komunizmu, zostaje poddana procesowi naturalizacji. Porządek społeczny zostaje odwrócony, a socrealizm jako *pars pro toto* komunizmu poddany krytyce totalnej¹².

Lata dwutysięczne przyniosły kontynuację zainteresowania kierunkiem w sztuce, jego dalsze badania i przewartościowanie. Zorganizowano wówczas kilka wystaw malarstwa i architektury: „Nowocześni a socrealizm” w 2000 r. w Krakowie, „Architektura lat 1949–1956 we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku” w 2004 r. we Wrocławiu, „Socrealizm. Fabuły – komunikaty – ikony” w 2004 r. w Kozłowie czy „Socrealizm” w 2005 r. w Bydgoszczy. Przedmiotem badań stała się forma dzieła socrealistycznego, często jednak popadano w kolejną skrajność – redukowano je wyłącznie do warstwy estetycznej. Poszukiwano w nim uniwersalnych wartości artystycznych czy odniesień stylistycznych, co prowadziło, jak zauważa Tomasz Załuski, do legitymizacji socrealizmu jako kierunku artystycznego o znacznych dokonaniach oraz do zmiany podejścia do artystów

¹¹ K. Stefański, *Architektura polska w latach 1949–1956*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1982, t. 27, z. 1–2, s. 13–103. Wznowienie ukazało się niedawno w formie książki: K. Stefański, *Socrealizm. Architektura polska 1949–1945*, Księży Młyn, Łódź 2024.

¹² Z. Rohozińska, *Kto się boi Krajewskich?...*, s. 225.

postrzeganych jako twórców, a nie, jak do tej pory, wykonawców administracyjnych poleceń¹³. Ostatnie dziesięciolecie obfituje w opracowania analityczne sylwetek artystów i samych obiektów, szczególnie tych najbardziej znanych czy eksponowanych, m.in. Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej i Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie.

Współcześnie w badaniach nad socrealizmem w sztuce wychodzi się poza kontekst ideologiczno-polityczny czy estetyczny, następuje widoczna dywersyfikacja narracji o socrealizmie¹⁴. Wprowadza się nowe metody: antropologiczną, strukturalną i poststrukturalną. Często przywołuje się kontekst modernizacyjny. Andrzej Szczerski w 2010 r. w swojej publikacji *Modernizacje. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1939* wprowadził do dyskursu naukowego o sztuce polskiej ideę, że narzędziami modernizacji państwa i społeczeństwa były również sztuka, architektura i dizajn. Książka ta otworzyła nowe perspektywy w badaniach nad socrealizmem. Tę myśl rozwijają liczni autorzy, a najbardziej konsekwentnie Aleksandra Sumorok i Tomasz Załuski ze środowiska łódzkiego¹⁵. W urbanistyce i architekturze tego okresu zaczęto upatrywać narzędzi modernizacyjnych państwa i społeczeństwa, materialnych dowodów na nowoczesność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Tomasz Załuski napisał wprost o modernizacji społecznej powiązanej z modernizacją gospodarczą i kulturową.

Sztuka socrealistyczna w Polsce nadal budzi zainteresowanie. W 2024 r. ukazała się publikacja Krzysztofa Stefańskiego o architekturze tego okresu, a w 2021 r. w Zachęcie – Narodowej Galerii Sztuki zaprezentowano wystawę zatytułowaną „Zimna rewolucja. Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej wobec socrealizmu, 1948–1959”¹⁶. Pokolenie twórców, którzy boleśnie zderzyli się z tym narzuconym kierunkiem, dawno już odeszło, więc nie mogą oni przypominać o tym, jakim złem socrealizm był w rzeczywistości. Jako badaczka dopuszczam różnorodność podejść metodologicznych oraz interpretacji – nie powinno to jednak doprowadzić do jego bezkrytycznej akceptacji czy mitologizacji. W 2022 r. podczas rozmowy z Tadeuszem Baruckim użyłam nieco kulawej

13 A. Sumorok, M. Załuski, *Socrealizmy i modernizacje. Rama teoretyczno-historyczna projektu*, w: *Socrealizmy i modernizacje...*, s. 28.

14 Ibidem, s. 27.

15 Ibidem.

16 Wystawa *Zimna rewolucja. Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej wobec socrealizmu, 1948–1959*, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki w Warszawie, 27 maja – 19 września 2021 r.

metafory: „Za pięknem socrealistycznych fasad czai się coś bardzo niedobrego”. Pamiętam jego reakcję – spojrzał na mnie przenikliwie i przytaknął. Dlatego raz jeszcze podkreślę, że tytuł recenzji wystawy Piotra Polichta z 2021 r. „Jak przestaliśmy się bać i pokochaliśmy socrealizm. «Zimna rewolucja» w Zachęcie”¹⁷ jest odbiciem pewnych ogólnych tendencji, wyparcia z perspektywy badawczej głębszych znaczeń tej sztuki: niewygodnej ideologii, szkodliwej propagandy, uwikłań twórczych, osobistych dramatów. Spójrzmy nieco bardziej obiektywnie na aspekty artystyczne, estetyczne i modernizacyjne socrealizmu. Są dzieła dobre lub poprawne, ale wiele z nich to odtwórcze naśladownictwo lub kompilacja, efekt oparcia się na sugerowanych rozwiązaniach lub „ucierania” projektu podczas komisji. Skonfrontujmy modernizacyjny aspekt socrealizmu z tym, w jaki sposób on rzeczywiście istniał. Jego rzeczywisty obraz ukazuje *Poemat dla dorosłych* Adama Ważyka czy też statystyki dotyczące liczby izb na jednego mieszkańca. Zresztą, czy oficjalne dokumenty z okresu PRL-u mogą być dla nas jakimkolwiek punktem odniesienia? Zapewne nie, tak jak entuzjastyczne artykuły z ówczesnej prasy donoszące o oddaniu do użytku kolejnego zakładu przemysłowego czy szkoły, o awansach społecznych i skokach w nowoczesność.

Tadeusz Barucki – mądry i życzliwy człowiek, do końca życia niezwykle zainteresowany sprawami architektury – wykonał pracę niezwykłą. Przekonał do wypowiedzi na temat socrealizmu ludzi, którzy bardzo często czuli opór przed komentowaniem tych czasów. Na moją prośbę zgodził się napisać wprowadzenie do wywiadów, które zatytułował „Oni”. To nie przypadek, bo właśnie książka *Oni* Teresy Torzańskiej, wywiad-rzeka z przedstawicielami nomenklatury politycznej czasów stalinowskich, była dla niego inspiracją. Sam Tadeusz Barucki miał świadomość wartości swojego dzieła: pudełko z kasetami podpisał „Super ważne. Nie kasować!”, a na liście architektów datowanej 31 maja 1990 r. napisał odręcznie tekst, w którym wytłumaczył swoje pobudki:

Materiał powyższy został nagrany jako dokumentacja bardzo istotnego okresu polskiej architektury z przeznaczeniem głównie dla pokolenia polskich architektów, które nie zna go z autopsji i błędnie ocenia występujące wówczas zjawisko¹⁸.

17 P. Policht, *Jak przestaliśmy się bać i pokochaliśmy socrealizm. «Zimna rewolucja» w Zachęcie*, 24.04.2021, <https://culture.pl/pl/artykul/jak-przestalismy-sie-bac-i-pokochalismy-socrealizm-zimna-rewolucja-w-zachecie> [dostęp: 28.05.2025].

18 Notatka Tadeusza Baruckiego pt. „Refleksje architektów działających w okresie socrealizmu...” z 31 maja 1990, Archiwum Zarządu Głównego Stowarzyszenia Architektów Polskich, bez sygn.

Autor nagrań w 2010 r. był przekonany, że wywiady zaginęły, i apelował na łamach „Komunikatu SARP” o ich zwrot w następujących słowach:

Korzystając z okazji, zwracam się tą drogą z prośbą do tych, którzy być może „wypożyczyli” z SARP-u wymienione w tekście nagrania, o ich zwrot z uwagi na cenną wartość dokumentalną¹⁹.

Pomimo technicznej niedoskonałości nośnika i często złej jakości nagrań starałam się wiernie spisać ich treść. Niestety, ze względu na to, że wszyscy autorzy wypowiedzi już nie żyją, nie mogłam poprosić o autoryzację. Pomimo pokusy, żeby „wygładzić” tekst, usuwać powtórzenia, przerywniki oraz inne didaskalia (np. chwalenie trunku pitego w trakcie wywiadu), nie zdecydowałam się na to. Zawahania, powtórzenia, żywe reakcje (milczenie, śmiech, podniesiony ton czy wzruszenie) są według mnie bardzo ważne i często więcej mówią niż spójna i gładka wypowiedź. Oprócz wywiadów w książce zamieszczono część, w której zostały przybliżone kwestie niezbędne do ich zrozumienia: sylwetki rozmówców oraz próbę prezentacji ich postaw wobec socrealizmu.

Kim był pomysłodawca i realizator nagrań? Tadeusz Barucki (1922–2022) był architektem, historykiem i niestrudzonym popularyzatorem architektury²⁰. Pochodził z Białegostoku. Studiował architekturę i historię sztuki – pierwszą początkowo w filii Politechniki Warszawskiej w Lublinie, a następnie na Wydziałach Politechnicznych Akademii Górniczej w Krakowie, późniejszej Politechnice Krakowskiej, drugą – na uniwersytetach w Lublinie i Krakowie. Pracę zawodową rozpoczynał w momencie proklamowania socrealizmu, najpierw w Krakowie w Biurze Przemysłu Węglowego i Centralnym Biurze Projektów Architektonicznych i Budowlanych, a następnie w Warszawie w Biurze Studiów i Projektów Ministerstwa Komunikacji oraz Instytucie Urbanistyki i Architektury. Projektował wówczas budynki przemysłowe (np. Główne Zakłady Naprawcze PKS na Żeraniu w Warszawie, 1950–1954) oraz wystawy (np. „Odrodzenie w Polsce”, Muzeum Narodowe w Warszawie, 1953) – taka tematyka w dużej mierze pozostawiała mu swobodę artystycznej wypowiedzi. Ważną

19 T. Barucki, *Jarosław Zieliński, Realizm socjalistyczny w Warszawie*, recenzja, „Komunikat SARP” 2010, nr 1–2, s. 50.

20 Na jego temat zob. m.in. J. Kamiński, *Opowieść biograficzna o Tadeuszu Włodzimierzu Baruckim (spisana na podstawie jego wspomnień i publikacji)*, w: *Tadeusz Barucki. Architekt – podróżnik – badacz*, red. M. Żmudzińska-Nowak, Biblioteka Śląska, Katowice 2022, s. 13–51.

dziedzina jego aktywności zawodowej była działalność w Stowarzyszeniu Architektów Polskich. Kilkukrotnie angażował się w organizację istotnych wydarzeń, w tym Międzynarodowego Spotkania Architektów w Warszawie w 1954 r. oraz Ogólnopolskiej Narady Architektów w 1956 r., kończącej socrealizm w tej dziedzinie twórczości. Od 1956 do 1961 r. pełnił funkcję sekretarza generalnego SARP-u, a od 1971 r. wiceprezesa do spraw zagranicznych. Od 1955 r. odbywał międzynarodowe podróże studialne. Niestrudzenie poznawał i dokumentował architekturę polską i światową, nawiązywał kontakty z jej twórcami, wygłaszał wykłady, popularyzował dokonania polskich architektów. Wielokrotnie był za to nagradzany – w 1981 r. otrzymał prestiżową Nagrodę im. Jeana Tschumiego, przyznaną przez Międzynarodową Unię Architektów za wymianę informacji o architekturze i promocję kultury architektonicznej na świecie, a w 1985 r. Honorową Nagrodę Stowarzyszenia Architektów Polskich²¹. Jako profesor wizytujący odwiedził 40 krajów i wygłosił ponad 400 wykładów. Zgromadził 200 tys. zdjęć ukazujących architekturę całego świata. Jego dorobek publikacyjny jest olbrzymi i obejmuje około 500 artykułów oraz dziesiątki książek poświęconych architektom oraz architekturze polskiej i światowej²².

Stan badań

Bibliografia na temat polskiego socrealizmu jest bardzo obszerna. W książce wykorzystano opracowania o charakterze ogólnym Wojciecha Włodarczyka, Krzysztofa Stefańskiego, Waldemara Baraniewskiego, Marka Czapelskiego, Piotra Majewskiego, Andrzeja Basisty i Anny Cymer²³. Do naświetlenia

21 A. Czyżewski, E. Czyżewska, A. Kowalska, *Honorowa Nagroda SARP 1966–2006*, Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, Warszawa 2006, s. 187.

22 Wybór publikacji zamieszczono w książce Tadeusz Barucki. *Architekt – podróżnik – badacz...*

23 W. Włodarczyk, *Socrealizm. Sztuka polska w latach 1950–1954*, Wydawnictwo Literackie, Paryż 1986; W. Baraniewski, *Ideologia w architekturze Warszawy okresu realizmu socjalistycznego*, „Rocznik Historii Sztuki” 1996, s. 231–259; K. Stefański, *Socrealizm. Architektura polska 1949–1945*, Księży Młyn, Łódź 2024; A. Cymer, *Architektura w Polsce 1945–1989*, Centrum Architektury: Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2018; A. Basista, *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 2001; W. Baraniewski, *Architektura Warszawy w czasach stalinowskich. Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa – symboliczny kamuflaż*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: Teoria i Historia” 2010, s. 49–73; idem, *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*,

mechanizmów wprowadzania socrealizmu w teorii, praktyce architektonicznej i na uczelniach posłużyły liczne teksty z tamtej epoki, w tym artykuły z czasopisma „Architektura”, trzytomowe dzieło Józefa Sigalina, opracowanie Bohdana Garlińskiego oraz współczesne publikacje o charakterze przekrojowym, katalogi wystaw i teksty źródłowe, m.in. *Teksty modernizmu. Antologia polskiej teorii i krytyki architektury 1918–1981*, wydane przez Instytut Architektury. Wykorzystano również teksty współczesne, szczególnie te zawarte w dwutomowej jubileuszowej publikacji wydanej przez Stowarzyszenie Architektów Polskich²⁴. Przy analizie postaw, oprócz relacji samych twórców, przydatne okazały się ciekawe opracowania Waldemara Baraniewskiego, Marka Czapelskiego, Andrzeja Skalimowskiego, Józefa Piłatowicza oraz, w pewnym stopniu, Błażeja Ciarkowskiego²⁵. Do uzupełnienia biografistyki wybranych postaci posłużyły teksty Grzegorza Piątka, Andrzeja Skalimowskiego i Tadeusza Baruckiego, wydawnictwa okazjonalne, takie jak *Warszawska Szkoła Architektury* czy *Nowa*

Culture.pl [tekst z katalogu wystawy *Warszawa–Moskwa/Moskwa–Warszawa 1900–2000*, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, listopad 2004 – styczeń 2005, Państwowa Galeria Tretiakowska, marzec – czerwiec 2005, red. M. Poprzęcka, L. Jowlewa, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004]; idem, *Wobec realizmu socjalistycznego*, w: *Sztuka polska po 1945 roku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, listopad 1984, red. T. Hrankowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 173–187.

24 M. Czapelski, *Architekci i „matolów kupa”. O Pniewskim, doktrynie i urzędnikach u progu lat pięćdziesiątych*, w: *Mowa i moc obrazów. Prace dedykowane profesor Marii Poprzęckiej*, red. W. Baraniewski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005; idem, *Architektura polskiego socrealizmu w Zachęcie*, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2016; B. Garliński, *Architektura polska 1950–1951*, Państwowe Wydawnictwa Techniczne, Warszawa 1953; J. Sigalin, *Warszawa 1944–1980. Z archiwum architekta*, t. 1–3, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986; A. Skalimowski, „Pierwsza szczerza narada architektów”. *Motywy, przebieg i konsekwencje Ogólnopolskiej Narady Architektów z 1956 r.*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 10, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2011, s. 181–203; P. Majewski, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w czasach socrealizmu*, Trio, Warszawa 2009; *Fragmenty stułetniej historii 1899–1999*, t. 1: *Relacje, wspomnienia, refleksje*, red. T. Barucki et al., Stowarzyszenie Architektów Polskich Oddział Warszawski, Warszawa 2000; *Teksty modernizmu: antologia polskiej teorii i krytyki architektury 1918–1981*, t. 1: *Źródła*, t. 2: *Eseje*, red. D. Jędruch, M. Karpińska, D. Leśniak-Rychlak, Instytut Architektury, Kraków 2018.

25 Z. Stepiński, *Postawy*, „Architektura” 1978, nr 1–2; A. Skalimowski, *Sigalin. Towarzysz odbudowy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2023; J. Piłatowicz, *Poglądy Heleny i Szymona Syrkusów na architekturę w latach 1925–1956*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2009, nr 3–4, s. 123–164; B. Ciarkowski, *Odcienie szarości: architekci i polityka PRL-u*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017; idem, *Słowo architekta: opowieści o architekturze Polski Ludowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2024.

Huta – architektura i twórcy miasta idealnego. Niezrealizowane projekty z 2005 r., a także *Polski Słownik Biograficzny*, leksykony, niepublikowany *Słownik architektów budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających* Andrzeja Nitscha oraz informacje z portalu SARP-u *In memoriam – pamięci architektów polskich*, dla którego wiele biogramów napisał Tadeusz Barucki²⁶.

W ostatnich dekadach ukazało się wiele książek, w których jest obecny problem socrealizmu w architekturze polskiej: monografie miast i twórców, materiałów pokonferencyjnych i katalogów wystaw²⁷. Na szczególną uwagę zasługuje działalność badawcza i wydawnicza krakowskiego Instytutu Architektury, wrocławskiego Muzeum Architektury oraz warszawskiego Narodowego Instytutu Urbanistyki i Architektury. Ważną grupą tekstów są ujęcia monograficzne architektek i architektów ukazujące ich refleksje i reakcje wobec narzuconego kierunku. Są to m.in. książki o Romualdzie Gutcie, Józefie Sigalinie, Helenie Syrkus, Witoldzie Cęckiewicz, Bohdanie Lachercie, Bohdanie Pniewskim,

26 G. Piątek, *Niezniszczalny. Bohdan Pniewski. Architekt salonu i władzy*, Teatr Wielki – Opera Narodowa, Wydawnictwo Filtry, Warszawa 2021; idem, *Najlepsze miasto świata. Odbudowa Warszawy 1944–1949*, Wydawnictwo WAB – Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2022; T. Barucki, *Tyгрыsy*, Wacław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki, Salix Alba, Warszawa 2014; idem, W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, Arkady, Warszawa 1987; idem, *Zielone konie*, Salix Alba, Warszawa 2015; *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, praca zbiorowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967; *Nowa Huta – architektura i twórcy miasta idealnego. Niezrealizowane projekty*, red. A. Biedrzycka, współpraca A. Chyb, M. Fryźlewicz, Muzeum Krakowa, Kraków 2005; A. Czyżewski, E. Czyżewska, A. Kowalska, *Honorowa Nagroda SARP 1966–2006*, Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, Warszawa 2006; *In memoriam – pamięci architektów polskich*, www.archimemory.pl [dostęp: 22.04.2025].

27 Jako przykłady można wymienić: J. Zieliński, *Realizm socjalistyczny w Warszawie. Urbanistyka i architektura (1949–1956)*, Fundacja Hereditas, Warszawa 2009; M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie. Lata 1945–1965*, Arkada, Warszawa 2003; A. Sumorok, *Architektura i urbanistyka Łodzi okresu realizmu socjalistycznego*, Neriton, Warszawa 2010; *Architektura lat 1949–1956 we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku*, red. A. Zwierzchowski, współpraca A. Boryska, Muzeum Architektury, Wrocław 2004; *Sztuka polska po 1945 roku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1984, red. T. Hrankowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987; *Warszawa–Moskwa/Moskwa–Warszawa 1900–2000*, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, listopad 2004 – styczeń 2005, Państwowa Galeria Tretiakowska, marzec – czerwiec 2005, red. M. Poprzęcka, L. Jowlewa, Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004; *Socrealizm*, katalog wystawy, red. D. Pałys, Galeria Miejska BWA w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2005; *Von Moskau lernen? Uczyć się od Moskwy? Learning from Moscow?*, red. B. Schäfer, Nicolai Der Hauptstadtverlag, Berlin 2012; *Socrealizmy i modernizacje*, red. A. Sumorok, T. Załuski, Akademia Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego, Łódź 2017.

Danucie i Danielu Olędzkich, Andrzeju Frydeckim²⁸. W części opracowania koncentrującej się na sylwetkach i postawach rozmówców Tadeusza Baruckiego wykorzystano niektóre z nich.

Ze względu na obszerność bibliografii pełną listę wykorzystanych publikacji zamieszczono na końcu książki²⁹.

Cel i metodologia badań

Celem badań naukowych jest udowodnienie lub zaprzeczenie prawdziwości postawionych tez za pomocą opisu, wyjaśnienia badanych zjawisk i faktów oraz ich interpretacji³⁰. Głównym celem tej książki jest próba odpowiedzi na pytanie, jakie postawy przyjmowali polscy architekci wobec socrealizmu, oraz zrekonstruowanie mechanizmów implementacji tego kierunku w powojennej Polsce na podstawie zachowanych ustnych przekazów twórców, ideologów i kontestatorów. Przedmiotem badań jest człowiek – twórca, architekt, ideolog, kreator dzieł architektonicznych, wreszcie twórca represjonowany, poddawany naciskom; przedmiotem badań jest także kontekst kulturowy powstawania architektury w tym czasie.

28 A. Dybczyńska-Bułyшко, *Kształt dla chaosu: twórczość Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, DiG, Warszawa 2008; B. Ciarkowski, *Danuta i Daniel Olędzcy: architektura na miarę możliwości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2023; M. Duda, *Patchwork. Architektura Jadwigi Grabowskiej-Hawrylak*, Wrocław 2016; M. Czapelski, *Bohdan Pniewski – warszawski architekt XX wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008; *Witold Cęckiewicz*, t. 1–2, red. M. Karpińska, D. Leśniak-Rychlak, M. Wiśniewski, Instytut Architektury, Kraków 2015; G. Piątek, *Niezniszczalny. Bohdan Pniewski. Architekt salonu i władzy*, Teatr Wielki – Opera Narodowa, Wydawnictwo Filtry, Warszawa 2021; A. Skolimowski, *Sigalin. Towarzysz odbudowy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2018; B. Chomątkowska, *Lachert i Szanajca. Architekci awangardy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2015; J. Majczyk, *Miasta, migracje, modernizmy. Architektura Andrzeja Frydeckiego*, Muzeum Architektury, Wrocław 2023; K. Uchowicz, *Awers/rewers. Architekt Bohdan Lachert*, Muzeum Architektury, Wrocław 2018; *Archipelag CIAM: Listy Heleny Syrkus*, red. A. Kędziorek, K. Uchowicz, M. Wirkus, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2019.

29 Socrealizm w architekturze jest chętnie podejmowanym tematem badawczym przez naukowców za granicą, jednak ze względu na objętość niniejszej publikacji oraz jej założenia ta problematyka świadomie nie została rozwinięta. Do najważniejszych publikacji o charakterze przekrojowym należy książka Andersa Åmana *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era: an Aspect of Cold War History*, The MIT Press, Cambridge (MA) – London 1992.

30 E.D. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014, s. 187.

Wojciech Włodarczyk, autor pierwszej syntetycznej publikacji dotyczącej polskiego socrealizmu w sztuce, zauważył, że nie można badać architektury realizmu socjalistycznego, będącej dla niego artystyczną wersją stalinizmu, wyłącznie na gruncie historii form artystycznych czy historii tematów, a należy uwzględnić totalitarne warunki, ówczesną świadomość, sumienie i mechanizmy wyborów³¹. W pełni zgadzając się z tym stwierdzeniem, należy sobie zadać pytanie, jak to zrobić i czy takie badanie będzie miało wartość naukową. Rafał Paweł Wierchosławski w tekście „Jak badać dzieje PRL?” zapytuje:

Czy uwzględnienie subiektywnego doświadczenia jednostek wnosi coś do naszej wiedzy naukowej o działaniach i skutkach tychże działań, czy też wprost przeciwnie – jednostki te winniśmy badać niejako z zewnątrz, skupiając uwagę badawczą na ukierunkowaniach całościowych, strukturalno-funkcjonalnych, które wyznaczają pewne ramy determinujące sposób zachowania się jednostek. W pierwszym wypadku dążymy do zrozumienia i korygującego przekładu jednostkowego doświadczenia na kategorię opisu (interpretacji), spełniającą kryteria naukowości³².

Do mojej pracy wybrałam metodę mikrohistoryczną, mając świadomość jej niedoskonałości. Ma ona długą tradycję – jest używana od blisko 50 lat, a opiera się na badaniu i zachowaniu elementu indywidualnego narracji przy jednoczesnym dążeniu do generalizacji wyniku.

Metoda mikrohistoryczna została uzupełniona metodą badań historyczno-interpretacyjnych, zdefiniowaną jako gromadzenie dokumentów i faktów dotyczących historii obiektów i postaci, ich opisu i interpretacji naukowej³³. Ze względu na braki w dokumentacji lub występujące w niej sprzeczności, a także z uwagi na kontekst historyczny, społeczny i kulturowy zostały one poddane interpretacji. Badania oparto także na dokumentacji pamięciowej rozumianej jako wywiady z osobami, które posiadają wiedzę na temat interesujących zdarzeń, faktów i osób³⁴.

31 W. Włodarczyk, *Socrealizm...*

32 R.P. Wierchosławski, *Problem opisu i interpretacji rzeczywistości społecznej czasu przeszłego niedokonanego, czyli jak badać dzieje PRL?*, w: *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, red. K. Brzechczyn, Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Poznań 2008, s. 109–130.

33 E.D. Niezabitowska, *Metody i techniki...*, s. 187.

34 Ibidem, s. 191.

Kluczową techniką badawczą jest wywiad, definiowany jako „[...] każda forma zadawania pytań twarzą w twarz”³⁵ oraz „technika badawcza polegająca na rozmowie z ekspertem lub użytkownikiem w celu uzyskania informacji na podjęty w badaniach temat”³⁶. Wywiad może być bardzo pożyteczny w badaniach architektonicznych jako jedna z najbardziej elastycznych i wnikliwych technik badawczych stosowanych w naukach społecznych, „[...] ponieważ można się z niego dowiedzieć, co osoba myśli, czuje, robi, wie, w co wierzy i czego oczekuje”³⁷. Wywiady Tadeusza Baruckiego, które są jednym z fundamentów przeprowadzonych badań, można zaliczyć do kategorii pogłębionych, ponieważ autor koncentrował się w nich na konkretnym problemie – socrealizmie. Z drugiej strony należą do grupy wywiadów swobodnych standaryzowanych, w których badacz poszukuje odpowiedzi na określone pytania, ale daje respondentowi szansę na swobodną wypowiedź w określonym obszarze problemowym³⁸. Są to również wywiady wielokrotne, czyli przeprowadzone z wieloma osobami na ten sam temat. Tadeusz Barucki stosował technikę określaną przez teoretyków zagadnienia jako „uważne słuchanie”: po wyjaśnieniu respondentowi, jaki jest cel wywiadu i na jakie podstawowe pytania chciałby uzyskać odpowiedź, pozwalał na swobodę wypowiedzi i rzadko nimi sterował. Często stosował technikę „pytania przez echo”, to znaczy wtedy, kiedy rozmówca dłuższy czas mówił nie na temat lub odbiegał od tematu, wielokrotnie powtarzał pytanie, próbując uzyskać na nie odpowiedź.

35 Ibidem, s. 295.

36 Ibidem.

37 Ibidem, s. 425.

38 Ibidem, s. 295–296.